

TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ (XIII-XVI ƏSRLƏR)

Ənvər MƏMMƏDOV,

Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının dosenti, t.ü.f.d.,
anvar.mammadov@mail.ru

Nofəl ABDULLAYEV,

Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Tarix və onun tədrisi metodikası
kafedrasının baş müəllimi,

Xülasə. *Türk xalqlarının əsrlər boyu davam edən zəngin mədəniyyəti Şərqi və Qərbi ən yaxşı ənənələrini özündə cəmləşdirmişdir. Türk dünyası şair və yazıçıların beşiyidir, onlar dünyaya böyük musiqi və incəsənət nəzəriyyəçiləri bəxş etmişlər. Türk xalqlarının mədəni həyatı müxtəlif inancların elementlərini və kultlarını əks etdirir. Təqdim olunan məqalədə XIII-XVI əsrlərdə türk xalqlarının mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər araşdırılır.*

AÇAR SÖZLƏR: *Türk xalqları, mədəniyyət, ədəbiyyat, təhsil, memarlıq, elm.*

Анвар Мамедов, Нофаль Абдуллаев

КУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (XIII-XVI ВВ.)

Резюме. *Богатая культура тюркских народов, уходящая корнями вглубь веков, выбрала в себе лучшие традиции Востока и Запада. Тюркский мир- колыбель поэтов, писателей, они дали миру великих теоретиков музыки и искусства. В культурной жизни тюркских народов отражены элементы и культы различных верований. В представленной статье рассматриваются изменения в культурной жизни тюркских народов в XIII-XVI веках.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Тюркские народы, культура, литература, образование, архитектура, наука.*

Anwar Mammadov, Nofal Abdullayev
CULTURE OF TURKISH PEOPLES (XIII-XVI centuries)

Summary. *The rich culture of the Turkish peoples, dating back centuries, has absorbed the best traditions of the East and West. The Turkish world is the cradle of poets and writers; they gave the world great theorists of music and art. The cultural life of the Turkish peoples reflects elements and cults of various beliefs. The presented article studies the changes that took place in the cultural life of the Turkish peoples in the XIII-XVI centuries.*

KEYWORDS: *Turkish peoples, culture, literature, education, architecture, science.*

Türklər dünyanın qədim və qüdrətli tarixə malik xalqlarındandır. Türk xalqlarını ortaq adət-ənənələr, yüksək və bənzərsiz mədəniyyət, eyni zamanda özünəməxsus nitq xüsusiyyəti birləşdirir. Türklərin yaşadıkları ərazilərdə yerləşən tarixi abidələr sübut edir ki, türklər çox yaxın maddi və mənəvi mədəniyyətə malik olmuş, şairlər, səlnaməçilər türk dilində misilsiz mədəniyyət nümunələri yaratmış, nəticədə özünəməxsus, unikal türk mədəniyyəti yaranmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, eramızdan əvvəl II əsrdən başlayaraq bizim eramın XVI əsrinə kimi fəaliyyət göstərmiş, Çindən Mərkəzi və Ön Asiyaya kimi uzanan İpək yolunun türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Türk xalqlarının XIII-XVI əsrlər mədəni həyatı Qızıl Orda dövləti ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Tədqiq olunan dövrdə Qızıl Ordada bütün bəşəriyyətin mədəni irsi olan şəhərsalma xüsusi inkişaf etmişdir. Bu proses öz növbəsində türk xalqlarının mədəni həyatından da yan keçməmişdir. Həmin illərdə bu dövlətin ərazisində Saray-Batu, Saray-Berke, Saraiçik, Akkirman, Ağməscid, Hacıtərhan, Polistan və başqa şəhərlər salınmışdır. Hazırda kifayət qədər böyük 32 Qızıl Orda şəhəri, o cümlədən dövlət sikkələrinin zərb edildiyi 4 Bulqar şəhəri məlumdur. Qızıl Ordanın ən böyük şəhəri dövlətin ikinci paytaxtı - müasir Volqoqradın cənubunda yerləşən Saray-Berke (Sarai əl-Cədid, yəni Yeni Saray) idi. Əhalisinin sayına görə Saray-Berke o zamankı Bağdaddan sonra ikinci böyük şəhər hesab olunurdu. Belə ki, tədqiq olunan dövrdə burada yüz mindən çox insan yaşayırdı [1, s.31].

Tarixşünaslıqda belə bir fikir mövcuddur ki, baş vermiş monqol işğalı Orta Asiyanın türk xalqlarının mədəni həyatında da ciddi nəticələrə səbəb olmuşdur. Köçəri iqtisadiyyatın əsasları nəzərəcərpacaq dəyişikliklərə məruz qalmadığından, maddi mədəniyyət kifayət qədər mühafizəkar olaraq qalmışdır. Eyni zamanda, türk-monqol tayfalarının tam mərkəzində oturaq həyat elementləri ortaya çıxır. Beləliklə, Sarı Arkanın bəzi ərazilərində şəhər oturaq həyatının canlanması müşahidə olunur: kiçik şəhərlər, karvansaraylar, qalalar yaranır. Qərbi Qazaxıstanın mühüm şəhər mərkəzi, zərbxananın fəaliyyət göstərdiyi Saraiçikin yüksəlişi də Qızıl Orda dövlətinin zəifləməyə başladığı dövrə təsadüf edir. Bir çox şəhərlərdə XIV əsrə qədər qala divarları (Otrar) bərpa edilməyə başlanılır. İslamın rəsmi din kimi tanınması ilə əlaqədar şəhərlərdə (Otrar, Sıqanak, Zhend) çoxlu sayda məscid və məqbərələr meydana gəlir [2, s.41].

Türklərin minillik siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni, ədəbi-bədii fikir tarixində hər bir türk xalqının özünəməxsus rolu və yeri olmuşdur. Bu baxımdan qazaxlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Türküstanda Xoca Əhməd Yəsəvinin məqbərəsi orta əsrlərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi hesab olunur. Teymurun dövründə tikilmiş bu məqbərə İslam dininin Qazaxıstanda yayılmasının mərkəzi olmuşdur. Yəsəviyyə sufi təriqətinin nümayəndələri Qazaxıstanda İslam dininin təbliğində xüsusi fəallıq göstərmişlər. Bu məktəbin əsas ideyaları “Divan-ı Hikmət” (Hikmət kitabı) dini-mistik əsərində öz əksini tapmışdır. Sonralar Əhməd Yəsəvinin məqbərəsi qazaxların milli panteonuna çevrilmişdir. Bu dövrün bir çox məqbərələrində günbəzlərin içərisində köçərilərin həyatından (Sırlıtam) müxtəlif rəngli eskizlər var. Həmçinin bu dövrdə Sarı Arki çöllərində çoxlu sayda memarlıq tikililəri – Cuçi xanın, Bolgan Ananın, Juban Ananın və başqalarının məqbərələri meydana çıxmışdır. Bu memarlıq tikililəri sferik günbəzli düzbucaqlı kompozisiyaya malik olub, fiqurlu və oyma plitələrlə örtülmüş və daha çox şirlənmişdilər. Sözügedən memarlıq üslubu Qazaxıstan üçün yeni olmaqla əvvəlkilərdən kifayət qədər kəskin şəkildə fərqlənirdi. Beləliklə, Qızıl Orda Orta Asiyanın türk xalqlarının maddi mədəniyyətinə öz qaydalarını daxil edir.

Lakin monqolların hökmranlığı türk dilinə təsir edə bilməmiş, əksinə, intensiv şəkildə türkləşmə prosesi baş vermişdir. Qızıl Orda dövründə yazılı mədəniyyət üç - qıpçaq, oğuz və karluk dialektlərində yaranmışdır. XIII-XV əsrlərdə qıpçaq dilində Seyfi Sarayın “Gülistan bi-t-Türki”, Kutubın “Xosrov və Şirin”, Xarəzminin “Məhəbbətnamə” kimi əsərləri meydana gəlmişdir [2, s.42].

Asan Kayğı, Kaztuqan, Doslabet, Şalkiiz kimi şair-ozanların əsərləri XIII-XV əsrlərə aiddir. Xalq əfsanələrinə görə, Cuçinin ölümünə yas tutan Çingiz xana ithaf olunan mahnıların müəllifi qazax Ket Buga idi. Dövrün bir çox məşhur hadisələrinin iştirakçısı olmuş Asan Kayğı “Jer uyuk” adlandırdığı utopik ölkəni tərənnüm edirdi. Onun poeziyasında cəmiyyətin sabitliyinin qorunması və Qızıl Ordanın möhkəmlənməsini müdafiə edən köçəri aristokratiyanın ən yaxşı nümayəndələrinin düşüncə və qayğıları, eyni zamanda köçəri türk-monqol tayfalarının nümayəndələrinin hərəkətlərindən narazılıq ifadə olunur. Asan Kayğının həyatının ən fəal dövrü Canibəy xanın (1342-1357) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir.

XIII-XV əsrlərin böyük ozanları qazax qəhrəmanlıq eposunun banilərindədir. “Edige”, “Koblandı Batır”, “Ər Tarğın”, “Qəmbər Batır” kimi eposlarda Qazaxıstan tarixinin Qızıl Orda mərhələsi, ölkəni yadellilərdən qoruyan xan və igidlərin fəaliyyəti tərənnüm olunur. Onlarda tarix görkəmli qəhrəmanların fəaliyyət arenası kimi öz əksini tapmışdır. Bu əsərlər Qızıl Orda dövründə hərbi-siyasi həyatı ətraflı təsvir edən zəngin mənbədir [2, s.42].

Qazaxıstanda XVI əsrdə xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyat geniş yayılırdı. Şifahi yaradıcılıq akınlar, jiraular (xalq ozanları) adlanan şairlər tərəfindən inkişaf etdirilirdi. XVI əsrdə Qazaxıstanda Şalkız Tlenşi Urı, Dospambet Jirau, Jiembet Jirau məşhur idi. Onların yaradıcılığında xalqa xidmət edən ədalətli, adil hakimlər təbliğ olunurdular. Həmin dövrün “Ər Tapğın”, “Qəmbər”, “Alpamıs”, “Koblandı” kimi epik əsərlərində xalqı yadelli işğalçıların yürüşlərindən qoruyan xalq qəhrəmanlarının igidlikləri vəsf olunurdu. “Kozı Körpeş və Bayan Sülü”, “Qız Jibek”, “Külşe qız”, “Makpal”, “Sülüşaş” kimi poemalarda isə qazaxların sosial-məişət vəziyyətindən bəhs edilir.

Qazaxlar bu dövrdə ərəb əlifbasından istifadə edirdilər. Təhsil dini xarakter daşıyırdı. Yazılı ədəbiyyat dini və tarixi əsərlər şəklində mövcud idi. Nəslə şəcərələr yaradılırdı. Qazaxların XIV-XV

əsrilər tarixinə həsr olunmuş “Cəmi ət-Təvarix” əsəri mühüm bədii ədəbiyyat nümunəsi hesab olunur. Qazax xanlığının tarixinə həsr olunmuş dəyərli “Tarixi Rəşidi” əsərinin müəllifi tarixçi Məhəmməd Heydər Dulati də XVI əsrdə yaşayıb yaratmışdır [3, s.91-92].

Qazaxların həyatında vokal və instrumental musiqi xüsusi rol oynamışdır. Onlarda simli və zərb alətləri geniş yayılmışdı. Onların arasında dombra, sızığ, qopuz xüsusilə məşhur idi. Təkcə dombranın korpusunun forması və simlərinin sayına görə fərqlənən 10-a qədər növü var idi. Qopuzun da qılqopuz, narqopuz, jezqopuz kimi növləri mövcud idi. Qazaxların arasında şerter, sazqen, dağıra, dabil, şındaul, yildek, kerney, dudığa, tokuldak, asatayak, tüyaktas, adırna, sırnay, sazsırnay kimi alətlər də geniş yayılmışdı [3, s.92].

1220-ci ildə monqollar tərəfindən işğal edilən Xarəzm dövləti 1379-cu ilə qədər Qızıl Orda dövləti ilə sıx bağlı olmuşdur. Monqol işğalı Orta Asiyanın ərazisində də dağıntılara, o cümlədən mədəniyyət abidələrinin xarabalığa çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Monqol orduları tərəfindən Xorasan, Buxara, Səmərqənd, Ürgənc, Bəlx və digər çiçəklənən şəhərlərdə incəsənət, zəngin kitabxanalar, saraylar və məscidlər dağıdılmışdır. Lakin Şərqi Avropanı Çinlə birləşdirən XIII-XIV əsrlərə aid əsas karvan yolunun keçdiyi, monqollar tərəfindən dağıdılmış Ürgənc tezliklə bərpa edilmişdir. XIV əsrdə Ürgənc Türkmənistanın ən böyük və zəngin şəhərinə, böyük bazarları, çoxlu sənətkarlıq emalatxanaları və möhtəşəm binaları ilə Yaxın Şərqi ən böyük ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Ürgənc təkcə Şərqi deyil, Qərbi Avropa tacirlərinə də yaxşı tanış idi [4, s.92].

Bu dövrdə Xarəzmdə “Qisəs əl-Ənbiya”, “Peyğəmbərlər haqqında hekayətlər” kimi dini əsərlər yaranmışdır. “Ribati Oğuz” əsərini Nəsir bin Burhan 1310-1311-ci ildə hökmdar Nəsirəddin Tok-Buqa üçün yazmışdır. Daha çox “Qisəsi Rəbquzi” (“Rəbquzinin hekayətləri”) adı ilə tanınan bu əsər türklər arasında geniş yayılmışdır [5, s.203].

Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklərin bəhs olunan dövr mədəni həyatında Teymur və Teymurilər dövrü təkcə mütərəqqi iqtisadi inkişaf deyil, həm də mədəniyyətin və elmin çiçəklənməsi ilə yadda qalmışdır. Həmin vaxt mədəni inkişaf üçün əlverişli mühit formalaşmış, bu da əvvəlki əsrlərdə yaşayıb yaratmış alim ensiklopediyaçıların mənəvi irsini yeni şəraitdə layiqincə davam etdirən və inkişaf etdirən parlaq alimlərin yetişməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Onların arasında ən görkəmli yeri Teymurun nəvəsi Uluqbəy (1394-1449) tutur. Uluqbəy 1018 ulduzun yer aldığı astronomik cədvəl tərtib etmişdir. Astronomların yekdil rəyinə görə, teleskopun ixtirasından əvvəl Uluqbəyin cədvəli məlumatların tamlığı və dəqiqliyi baxımından dünyada ən yaxşısı idi. Uluqbəy həm də elm və mədəniyyətin böyük himayədarı idi. Onun göstərişi ilə Buxara (1417) və Gicduvanın (1433) hərəsində bir və Səmərqənddə iki mədrəsə olmaqla dörd mədrəsə tikilmişdi. Uluqbəy məktəbinin görkəmli nümayəndələri Qazizadə Rumi, Qiyasəddin Cəmişid, Muiniddin, Mənsur Kaşi idi. Uluqbəyin tələbəsi olmuş Əli Quşçu hind riyaziyyatına və astronomiyanın bəzi məsələlərinə həsr olunmuş “Hesab haqqında traktat”, “Astronomiya haqqında traktat”, “Ay formalı fiqurun həlli haqqında traktat” və bir sıra başqa əsərlərin müəllifi hesab olunur [6, s.84].

Əmir Teymurun zamanında yazılmış əsərlərin arasında həm orijinallığı, həm də faktiki material zənginliyi ilə Şərafəddin Əli Yəzdinin “Zəfər-namə” adı ilə tanınan əsəri mühüm yer tutur. Məşhur teymuri tarixçisi Hafiz-i Əbrü Nizaməddin Şaminin “Zeyl-i “Zəfər-namə” əsərində Əmir Teymurun vəfatından əvvəl baş verən hadisələr işıqlandırılır. Alim-ilahiyyatçı Qiyasəddin Əli ibn Camal əl-İslam

Yəzdinin “Ruz-name-yi qəzəvət-i Hindustan” (“Teymurun Hindistana yürüşünün gündəliyi”) əsəri Əmir Teymurun şəxsi göstərişi ilə yazılmışdır və onun Hindistana 1398-ci ildə olmuş hərbi kampaniyasını ətraflı təsvir edir [6, s.152-153].

XIV əsrin II yarısında Əmir Teymur hərbi yürüşləri nəticəsində Təbriz, Şiraz, Hələb və digər şəhərlərdən topladığı əlyazma kitabları, eləcə də xəttat, rəssam və digər kitabçı sənətkarları doğma şəhəri Şəhrizabsa gətirmişdir. O bu şəhəri “Qəbətul-Elm və əl-ədəb”, yəni elm və ədəb qübbəsi adlandırmışdı [5, s.203].

Teymur və Teymurilər dövründə burada kitabxana işi də yaxşı qurulmuşdu. Səmərqənddə - Əmir Teymur və Uluqbəy; Heratda - Baysunqara və Əlişir Nəvai, Bəlxədə Bədi əz Zaman kitabxanası açılmışdı. Bu dövrdə Özbəkistanda təkcə dəqiq elmlər deyil, ədəbiyyat, incəsənət, bütövlükdə humanist fikir də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Bu dövrün görkəmli bədii fikir ustası Mövlanə Lütfi (1366-1465) olmuşdur. Lütfi Əbu Əli ibn Sinanın tibb əsərlərini öyrənmiş, musiqi və onun tarixi ilə maraqlanmış, melodiylar bəstələmişdir. Ədəbiyyata yüksək marağı olan şairin yaradıcılığında dastanlar - böyük epik əsərlər xüsusi yer tutmuşdur. O, köhnə özbək dilində yazmışdır [6, s.153].

Uluqbəyin ölümündən sonra Mavərnəhrin mədəni həyatında başlayan tənəzzül əksər elm sahələrinə təsir göstərmişdir. Lakin XV əsrin ikinci yarısından etibarən yenidən mədəni yüksəliş müşahidə olunmağa başlamışdır. Teymuri hakimi Hüseyn Bayqara özünün “Risalə” əsərində fəxrə bildirirdi ki, onun ölkəsində 1000-ə yaxın şair var. Onların arasında ən görkəmlisi, böyük mütəfəkkir, özbək ədəbiyyatının banisi, otuzə yaxın şeirlər toplusu, poema və elmi traktatların müəllifi Əlişir Nəvai idi [6, s.154].

Ə.Nəvainin türkcə yazılmış təxminən 50 min misralıq 4 divanı, həmçinin qəsidələrdən ibarət 10 min misralıq farsca 1 divanı, 25620 beytlik “Xəmsə”si və müxtəlif həcməldə olan təzkirə, filoloji, dini-əxlaqi, tarixi və s. mövzuda təxminən 20-ə qədər elmi-fəlsəfi əsərləri var. O, şair, alim, ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı, eyni zamanda xeyriyyəçi kimi də tanınmışdır. Tədqiqatçıların sözlərinə görə, mənbələrdə onun 300-ə yaxın xeyriyyə tədbiri keçirməsi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır [7, s.158].

XV əsrdə Orta Asiyada Hafizi, Səmərqəndi, Mirxond, Xondəmir, Ərəbşah və başqaları yaşamışlar. Mirxond bölgənin yeddi cildlik tarixini yaratmaq ideyasını irəli sürmüş və bütün yetkin həyatını buna həsr etmişdir. Bu kitabın yeddinci hissəsini - Hüseyn Baykara və onun varislərinin tarixini Mirxondun nəvəsi, gənc tarixçi Xondəmir tamamlamışdır. Dərin və çoxşaxəli biliyi ilə seçilən Abdurazzak Səmərqəndinin yaradıcılığında mərkəzi yeri ikicildlik “İki ulduzun xoşbəxt görünüşü və iki dənizin birliyi” kitabı tutur. İki cildlik kitab digər tarixçilərə nisbətən daha çox siyasi hadisələri üzə çıxarır - Teymur və Teymurilər dövründə cəmiyyətin idarə olunması mexanizmini ortaya qoyur [6, s.155].

XVI əsrdən başlayaraq özbəklərin mədəni həyatında uzun bir durğunluq dövrü başladı. Bunun əsas səbəbi mərkəzləşmiş dövlətin kiçik mülklərə bölünməsi idi. XVI əsrin əvvəllərində ölkəni Şeybanilər sülaləsi idarə edirdi (1506-1598). Onların paytaxtı Səmərqənd şəhəri idi. Şeybanilər sülaləsinin banisi Şeybani xan (1506-1510) şeir yazır, alimlərə və şairlərə himayədarlıq edirdi. Onun sarayında işləmiş sənətkarlardan şair Məhəmməd Salih (v. 1534) “Şeybani namə” (“Şeybani haqqında kitab”) poemasını yazmışdır. Naməlum müəllif 1502-1503-cü illərdə “Tarixi qurida nüsrətnamə” (“Seçilmiş tarixlər-qələbə kitabı”) kimi nadir tarixi əsər ortaya qoymuşdur. Binayi farsdilli əsərlərin müəllifi olsa da, “Əcaib əl-

məxluqət” (“Yaradılmışın qeyri adiliyi”) kosmoqrafik əsərini farscadan köhnə özbək dilinə tərcümə etmişdir. 1525-ci ildə Nəsrullahi ümumi tarixə həsr olunmuş “Zübdət əl-əsər” (“Səlnamələrin məğzi”) əsərini tərtib etmişdir.

Türkmənlərin bəhs olunan dövr mədəni irsi Xorasan məktəbinin bu günə qədər gəlib çatmış Səlcuqlu memarlığının bir hissəsi olmaqla müasir Türkmənistan mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Əsas şəhər mərkəzlərində, xüsusən də hakim sultanların keçmiş iqamətgahlarında elm və ədəbiyyatın intellektual sferasının yüksəlişi diqqətəlayiqdir. Bu, siyasi rəhbərliyin elm və mədəniyyət xadimlərinə məqsədyönlü himayədarlığının və bilavasitə dəstəyinin nəticəsi idi.

Türkmənlərin mədəni həyatında XIII-XVI əsrlərdə sürətlə böyüyüb inkişaf etməyə başlayan şəhərlərin xüsusi rolu olmuşdur. Bu dövrdə Səlcuqluların paytaxtı Mərv xüsusilə böyümüş və çiçəklənmişdir. Mərkəzi indiki Sultan-Qala yaşayış məntəqəsi olan Mərv Səlcuqlular dövründə orta əsr standartlarına görə möhtəşəm məscidi olan nəhəng bir şəhər idi. Mərv şəhəri yaxınlığında Orta Asiyanın orta əsrlər dövrü memarlığının ən yaxşı əsrlərindən biri olan Sultan Səncərin məqbərəsi tikilmişdir. Mərvdə hər cür dəbdəbəli əşyalar - əl işləri, həmçinin çörək, taxıl, tərəvəzlər satılan bir neçə böyük bazar, kitabxanalar, məktəblər var idi. Şəhərin şimal-qərb hissəsində şah sarayı olan Şəhriyar Ark yerləşirdi [4, s.77].

Türkmənistanın ərazisində dövlətçilik, elm, təhsil və mədəni inkişafın ümumi mənzərəsi göstərir ki, kitabxanalar digər İslam mədəniyyəti areallarında olduğu kimi burada da əsasən üç istiqamətdə yaradılır və fəaliyyət göstərirdi: saray kitabxanaları, məscid və mədrəsə kitabxanaları, eləcə də şəxsi kitabxanalar. Məlumdur ki, bu dövrdə Mərv şəhərində 10 ictimai kitabxana fəaliyyət göstərirdi [5, s.223].

Cənubi Türkmənistanın ikinci böyük şəhəri olan Nisada aparılmış qazıntılar nəticəsində burada sənətkarlığın və ticarətin, şəhərin intensiv inkişafını göstərən maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Əldə edilən nümunələr burada bəhs olunan dövrdə keyfiyyəti və ornament zənginliyi ilə insanı heyran edən şirli və şirsiz keramika qabların istehsalının xüsusilə inkişaf etdiyini göstərir. Türkmənistan ərazisindəki digər şəhərlərdə də böyük tikinti işləri aparılır, yeni karvansaralar, məscidlər, minarələr tikilirdi. Genişmiqyaslı tikinti işləri burada kərpic, o cümlədən bişmiş kərpic istehsalının artmasına səbəb olmuşdu. Şəhərlərdə ayrı-ayrı sahələr üzrə sənətkarlıq məhəllələri böyüyürdü. XIII-XVI əsrlərdə Xorasan üçün Amul və Mərv, Seraxs və Nişapurdan keçən köhnə ticarət yolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. O dövrün ən böyük dünya ticarət yollarından biri olan bu yolda yeni möhkəmləndirilmiş karvansaralar, stansiyalar, üstü örtülü su anbarları yaradılmışdı. Mərvlə Amul arasında olan və hazırda Akça-Kala adlanan karvansara xüsusilə möhtəşəm idi. Marşrutun ən çətin hissələrində xəbərdarlıq qüllələri tikilmişdi. Bütün yollara keramika, şüşə və s. qırıntıları səpələnmişdir ki, bu da həmin yolda intensiv ticarətin getdiyini göstərir [4, s.77].

XIII-XVI əsrlər qırğız mədəniyyəti monqol işğalının törətdiyi fəsadlara baxmayaraq, özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir. Monqol işğalı qırğızlarda oturaq-əkinçilik mədəniyyətinin tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Əgər Çingiz xanın yürüşlərinə kimi Talas və Çuysk vadisində 200-ə yaxın yaşayış məntəqəsi mövcud idisə, XIII-XIV əsrlərdə onların sayı kəskin şəkildə azalmışdı. Şəhərlər, o cümlədən məşhur Balasaqun şəhəri çingizilər arasında gedən daxili çəkişmələr nəticəsində dağılmışdı. Moğol imperiyasının banisi Baburun idarəçiliyi zamanı isə Fərqanə vadisində artıq 8 şəhər var idi [8, s.104].

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qırğızıstan ərazisində XIII-XVI əsrlərə aid bir sıra memarlıq abidələri – Çuyşk vadisində Aşpara və Sretensk şəhərlərinin, Tapassk vadisində Ak Tobe və Sadır Kurqanın, müasir İssık-kul vilayətində bir-neçə qala, karvansara və digər tikililərin qalıqları aşkarlanmışdır. Bu dövrə aid abidə olan Kanizek Xatunun məqbərəsi öz möhtəşəmliyi ilə diqqəti çəkir. Bu dövr qırğız incəsənəti keramika və müxtəlif əlvan metallardan hazırlanmış məhsullarda öz əksini tapmışdır. Dulusçuluq daha erkən sənət sahəsi kimi bu dövrdə də geniş inkişaf etmişdir [8, s.105].

Bu dövr qırğız mədəniyyətinin səviyyəsini dil və yazı müəyyən edir. Monqol işğalının bütün amansızlıqlarına baxmayaraq, monqol dili bu ərazidə özünə yer edə bilməmiş, sarayda, rəsmi yazışmalar zamanı başlıca olaraq türk dilindən istifadə olunmuşdur. Karluk-uyğur, uyğur-oğuz və qırpaq kimi üç başlıca dialektlərə bölünmüş türk dili eyni zamanda elm və ədəbiyyat dili idi. Orta Asiyada karluk-uyğur dialektinin əsasında çağatay, yəni qədim özbək dili inkişaf etmişdi. XIII-XVI əsrlərdə qırğızlarda üç yazı sistemi mövcud idi: süryani, ərəb və əski türkcə [9, s.72].

Dini cəhətdən yerli əhalinin çoxu şamanizmə etiqad etsə də, burada İslam icmaları da var idi. Buddizm və Xristianlıq bəzi xanlar (Quyuk, Münke) tərəfindən himayə olunurdu. Bunu qırğızların yaşadıkları ərazilərdəki nestorian yazıları və qəbiristanlıqlar da sübut edir. Vaxt keçdikcə İslam dini cəmiyyətdə aparıcı dini ideologiyaya çevrilmişdir. Burada Uzgend və Safid Bulan kimi iri elm mərkəzləri mövcud olmuşdur. XIII əsrdə Uzgenddə mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir [8, s.106].

XV əsrə qədər Orta Asiyada əsas xətt üslubları nəsx, təlik, süls hesab olunurdu. Orta Asiya xəttatları və ədəbiyyatçıları az da olsa, digər xətt üslublarından da istifadə edirdilər. XIV əsrdə nəstəlik xətt üslubu yarandı. O, adətən Quranın köçürüldüyü nəsx, eləcə də dəftərxanada və işgüzar yazışmada istifadə olunan surətli təlik yazı üslubunun elementlərinin birləşməsindən yaranmışdı. Nəstəlik xəttinin inkişafında və geniş yayılmasında XIV-XV əsrin birinci yarısı nəstəlik ustalarının əsərləri ilə yanaşı, görkəmli yazı ustası Sultan Əli Məşhədinin (1432-1520) yaradıcılığı da böyük rol oynamışdır [5, s.217].

Qızıl Orda dövlətinin tərkibinə daxil olması bulqar xalqının çoxəsrlik mədəniyyətində əsaslı dəyişikliklər etməmişdir. Monqolların gəlişi ilə Şərqi Avropada Monqolustan, Çin, Hindistan, Orta Asiya və s. xalqların mədəniyyətinin müəyyən elementləri meydana çıxmışdır. Bulqarlar öz ticarət və dini nümayəndələri sayəsində həmin bölgələrlə uzun müddət sıx əlaqə saxladıklarına görə bu xalqların müəyyən mədəni nailiyyətlərini götürərək, öz növbəsində bulqar mədəniyyətinin özünəməxsus və orijinal elementlərini də onlara ötürmüşlər.

Bulqariyada bir çox xalqların nümayəndələri, ilk növbədə tacir və sənətkarlar yaşayırdılar. Öz mədəniyyətlərinə malik yerli fin-uqor tayfaları da yavaş-yavaş bulqar mühitinə daxil olmağa başlamışdır. Bulqar mədəniyyətinə digər qonşu xalqların: slavyanların, türklərin və s. mədəniyyətlərin də qarşılıqlı təsiri olmuşdur. Ona görə də bulqar xalqının mədəniyyəti zənginləşərək bu xalqların mədəniyyətlərinin müəyyən elementlərini özündə cəmləşdirirdi. Bu səbəbdən də orijinal bulqar mədəniyyəti Şərq və müsəlman dünyası mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bulqariyanın Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin kəsişməsindəki coğrafi mövqeyi memarlıq və incəsənətdə, o cümlədən təsviri sənətdə, kitabların yazı üslubunda, tatar zərgərlik məmulatlarında, keramika və s. özünü göstərir.

Bulqarlarda təhsil kifayət qədər inkişaf etmişdi, burada bəhs olunan dövrdə məktəb və mədrəsələr var idi. Bu məktəblərdə ətraf bölgələrdən, hətta başqa ölkələrdən gəlmiş müəllimlər tədrislə məşğul

olurdular. XIII əsrin ikinci yarısında İrandan gəlmiş məşhur tarixçi və ilahiyyatçı Əbu Ərriyas Muxtar ibn Mahmud Bulqariyada çalışmışdır. Həmin illərdə burada Azərbaycandan gəlmiş, böyük din xadimi və müəllim Şeyxülislam Hacı Həsən ibn Qumer yaşamışdır. Azadlıqsevər və azadfikirli insan olan Şeyxülislam Hacı Həsən ibn Qumer bulqar alimləri arasında böyük nüfuza malik olmuş, sonralar Həsən Bulqari adı ilə məşhurlaşmışdır. XIV əsrin sonlarında Fərqanədən olan şair və mütəfəkkir Usman ibn Malik əl-Mərgiyani Bulqariyada yaşamışdır. Buna görə də, o dövrün Bulqariyası (və xüsusən də Bulqar şəhəri) türk və müsəlman dünyasının tanınmış mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu.

Bulqariyada xalq təhsilinin inkişafı görkəmli müəllimlərdən ibarət bütöv bir nəslin yetişməsinə səbəb olmuşdu. Məşhur müəllim Mahmud Bulqari Bulqariya, Saray, eləcə də Misir və Suriya mədrəsələrində İslam hüququndan, fəlsəfədən dərs deyirdi. Onun təhsil haqqında yazdığı əsəri Bağdad alimləri tərəfindən XIV əsrdə pedaqogika üzrə ən yaxşı kitablardan biri kimi qəbul olunurdu. Əbu Məhəmməd Sədr ibn Qalyautdin əl-Bulqarinin çoxsaylı yetirmələri olmuşdur. Onun tələbələrindən biri İbrahim ibn Məhəmməd əl-Karatmani 1363-cü ildə tamamladığı “Həqiqi İslama riayət etmək üçün bələdçi” adlı irihəcmli əsəri ilə məşhurlaşmışdır. Əvvəllər oxşar teoloji əsər Burhanəddin İbrahim ibn Xızır əl-Bulqari tərəfindən yazılmışdır [1, s.31].

XIV əsrin birinci yarısını bulqar-türk poeziyasının və ədəbiyyatının çiçəklənmə dövrü adlandırmaq olar. O dövrün görkəmli şairi, bulqar Esegel tayfasından olan Kotbi 1342-ci ildə Nizaminin məşhur əsərinin - “Xosrov və Şirin” poemasının başqa variantını yazmışdır. 1358-ci ildə Mahmud ibn Qali Bulqari-Sarainin qələmə aldığı “Nəhjel-Farades” (“Cənnətin açıq yolu”) kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda Məhəmməd peyğəmbər və onun əzizləri haqqında hekayələr, Şərq folklor süjetləri yer almışdır. Burada davranışın əsasları, ailə həyatının, sosial və ictimai məişət normaları müəyyən olunurdu. Bu kitab bulqarlar və tatarlar arasında xüsusilə məşhur idi. XIV əsr şairləri Xisam Katib, Kılıç Sayadi və başqalarının dastanları və poetik əsərləri də geniş rəğbət qazanmışdı. Sonuncunun məşhur əsəri olan “Babaxan dastanı” Tahirə Zöhrənin alovlu məhəbbətindən bəhs edən poetik əsərdir. Saifi Sarainin (1321-1396) əsəri Qızıl Orda dövrü türk-tatar ədəbiyyatının kulminasiya nöqtəsi hesab olunur. Onun məhəbbətdən bəhs edən şeiri, eləcə də hekayə və şeirlər toplusu olan “Gülüstən Bit Türki” kitabı əhalinin yazıb oxumağı bilən hissəsi arasında geniş yayılmışdı. Bu kitabda Saifi Sarai Kopernikdən təxminən yüz il əvvəl Yerin Günəş ətrafında fırlanması fikrini qeyd etmişdi. Bütün bu müəlliflərin əsərləri orta əsr türkcəsinin ortaq ədəbi dilində yazılmışdır [1, s.32].

İslam X-XI əsrlərdə bulqar və Orta Asiya tacir və missionerləri vasitəsilə başqırd cəmiyyətinə nüfuz etməyə başlamışdı. Nəticədə başqırdların yaşadıkları ərazilərdə dini (məscidlər) və memorial (kəşənə) xarakterli binalar tikilməyə başlandı. Başqırdlar arasında İslamın yayılmasında əvvəl Volqa Bulqarıstanı, XIV əsrdən etibarən isə rəsmi olaraq İslamı qəbul edən Qızıl Orda xüsusi rol oynamışdır. Başqırdların Mərkəzi Asiya ilə, ilk növbədə, qədim Xarəzmlə mövcud olan ticarət və mədəni əlaqələri də İslamın yayılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada təsadüf edilən məqbərələr və müsəlman dəfn abidələri İslamın artıq XIV əsrdə başqırdların arasında hakim dinə çevrildiyini sübut edir.

Bizə gəlib çatan başqırd məqbərələri XIV-XV əsrlərə aiddir. Onlardan ədəbiyyatda “Tura xanın məqbərəsi” və “Məhkəmə evi” adları ilə tanınan kəşənə ilkin görkəmini qoruyub saxlamışdır. Bu kəşənə Çişminski rayonunun Aşağı Tirmə kəndi yaxınlığında, köhnə başqırd qəbiristanlığında yerləşir. Ondan

300 metr cənubda yerləşən daha kiçik məqbərənin isə yalnız xarabalıqları qalmışdır. Başqırdlar arasında İslamı yaymaq üçün Orta Asiyadan gəlmiş missioner Hüseyin bəyin, “Türküstanlı Ömərbəyin oğlu Hacı Hüseynbəyin” dəfn edildiyi məqbərəsi XIV əsr abidəsidir [10, s.157].

Başqırdlar öz tarixlərinin orta əsrlər dövrü ilə bağlı zəngin folklor yaratmışlar. Şifahi xalq yaradıcılığı əsərlərində qədim başqırdların təbiətə münasibəti, müdrikliyi, psixologiyası, əxlaqi keyfiyyətləri, ictimai istəkləri və xalqın yaradıcı təxəyyülü bədii şəkildə əks olunur. Başqırd şifahi xalq yaradıcılığının janr tərkibi müxtəlifdir: nağıllar, epik nağıllar, əfsanələr, adət-ənənələr, tapmacalar, atalar sözləri, mahnılar (ritual, epik və lirik), bayatılar və s. Başqırd qəhrəmanlıq nağılı tipik qəhrəmanı qeyri-adi gücə və dözümə malik olan Akyal-batırdır. Başqırdların Qızıl Orda xanlarına qarşı çoxəsrlik mübarizəsi “İduqay və Muradım”, “Mergen və Mayanxılı” dastanlarında öz əksini tapmışdır. “Ek Mergen”, “Mamay xan haqqında hekayət” başqırd tayfalarının Kazan və Noqay xanlarının zülmünə qarşı mübarizəsindən bəhs edir [10, s.166-169].

Başqırdların xalq musiqisi kifayət qədər inkişaf etmişdir. Burada mərkəzi yer musiqiyə, əsasən, müğənnilərin və ya instrumental ifaçıların solo ifasına aiddir. Başqırdların ən geniş yayılmış qədim orijinal musiqi aləti kuraydır. Başqırd xalq məişətində geniş yayılmış başqa bir musiqi aləti isə taxta və ya metal ağızlı arfa (rusca adı “zubanka”) olan kubızdır [10, s.172].

Bu dövr başqırd ədəbiyyatının tipik abidələri Qızıl Orda xanları Toxtamış və Temir Qutluğun yarlıqları, Qütbün “Xosrov və Şirin” (1341-1342), Xarəzminin “Məhəbbət-namə” (1353-1354), Xisam Katibin “Cümcümə sultan” (1369-1370), Seyf Sarainin “Kitabi bit Türki Gülüstan” (1391-1392) dastanlarıdır. Qızıl Ordanın süqutundan sonra Ural və Volqaboyu türkdilli ədəbiyyatı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Onun ən böyük nümayəndəsi “Tuxvai Mərdan” (“Kişilərə hədiyyə”, 1539), “Nuri Sotur” (“Könül çırağı”, 1542) əsərlərinin müəllifi şair Məhəmmədyar idi. İstər Bulqar, istər Qızıl Orda, istərsə də Qazan xanlığı və Noqay Ordası dövründə ərəb və fars ədəbiyyatı Ural-Volqa bölgəsinə nüfuz etmiş, Firdovsi, Nizami, Sədi, Rumi, Cami, Nəvai və başqa Şərq klassiklərinin əsərləri xüsusilə sevilmiş, onlar orijinalda oxunub türk dilinə tərcümə olunmuşlar. Məsələn, Cəlaləddin Ruminin XV-XVI əsrlərin əvvəllərində türk dilinə tərcümə edilmiş “Məsnəvi” kitabı XIX əsrin əvvəllərinə qədər başqırdlar arasında qorunub saxlanmışdır [10, s.177].

Tədqiq olunan dövrdə Krım tatarlarının mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. Krım xəttatlıq məktəbi bütün Yaxın Şərqdə və Avropada tanınan xəttatlar yetişdirmişdi. Burada təkcə Krım tatarları deyil, həm də italyan katibləri və miniatürçüləri işləyirdi. Məşhur xəttat Babi Məhəmməd Qiyasi və onun tələbəsi dərviş Hafiz bin Fəxrəddin Kaşi Avropada məşhur idilər. Xansarayda saxlanılan 180 nüsxə müxtəlif ədəbiyyatdan 150-si Krımın üç ən böyük mədrəsəsində yaradılmışdı. Baxçasarayda Zəncirli mədrəsədə və Xan sarayının kitabxanasında minlərlə əlyazma kitabı toplanmışdır. Krım-tatar dilində tarixi məlum olan ən qədim əlyazma kitabı isə 1180-ci ilə aid edilir. Heç şübhə doğurmur ki, bu dövrdə Baxçasarayla yanaşı, mədəni mərkəz olan Ağməscid (Simferopol), Kezlec (Yevpotoriya), Karasubazar (Belaqorsk), Solxat (Starıy Krım), Kefe (Feodosiya) kimi şəhərlərdə də kitab çapı mövcud olmuş, kitabxanalar yaradılmışdır [5, s.184].

XIII əsrin əvvəllərində Mahmud Krımlının qələmə aldığı “Yusif və Züleyxa” (hekayati Yusuf və Zeliha) haqqında şeiri Krım-tatar ədəbiyyatının bizə gəlib çatmış ilkin nümunələrindəndir. Bu şair

elmə məlum olan ilk Krım-tatar müəllifi olmaqla, həm də Krım-tatar və türk ədəbiyyatını hərəkətə gətirən lokomotiv hesab olunur. Krım-tatarlarından Tan Buq əl-Cəvəli (XIV əsrin əvvəlləri), Əbubəkir Mehmed, Əbdülməcid Əfəndi, Təkli Hoca, Əhməd Hoca, Mövlanə İshaq (hamısı - XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəlləri) Şərqi Aralıq dənizi ölkələrində tanınırdılar. Krım şairi Seyfə Sarai Sədinin məşhur “Gülüstan”ını fars dilindən tərcümə etmişdi. “Bütün yazıçıların sultanı” fəxri adına layiq görülmüş məşhur Usein Kefevi və xan-şair Mengli Girey XV əsrdə yaşayıb yaratmışlar. O dövrün Krım-tatar yazıçıları öz irfan və savadları ilə xaricdə məşhur idilər. Diya Mehmed əl-Kırımı, Rukn ed-Din al-Kırımı, Mahmud ibn Fəţşah əs-Sarai kimi Krım tatarlarının nümayəndələri Misir və Suriya universitetlərinə (mədrəsələr) rəhbərlik etmişlər. Siyasətçi, ilahiyyatçı və şair Atif Bini Seydamət və məşhur hatip (natiq), həmçinin şair Abdulla Seydamət Kırımı də tədqiq olunan dövrdə yaşayıb yaratmışlar. Krım xanı Özbək və onun varisi I Menqli Gireyin zamanında (XIV əsrdə) burada müsəlman aləmində tanınmış ilahiyyatçılar yetişdirmiş mədrəsələr tikilmişdir [11, s.355-357].

Məscidlərin nəzdində uşaqlara İslam dininin əsaslarını, Quranı ərəbcə oxumağı öyrədən məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Krım tatarlarının mədəni həyatında İslam dünyasının digər bölgələrində olduğu kimi dərviş təkyələri də xüsusi rol oynamışdır. Zəvvarlar və tacirlər, sərgərdan dərvişlər və müxtəlif İslam adət-ənənələrini öyrədənlər, çox vaxt bir və ya bir neçə tələbənin müşayiəti ilə təkiyələrdə qala bilirdilər. Belə bir monastır eyni vaxtda bir neçə funksiyaları yerinə yetirir, məbəd, karvansara, mədəni-maarif mərkəzi, İslam missiyası, adi ünsiyyət üçün görüş yeri və nəhayət, elmi müzakirə klubu kimi fəaliyyət göstərirdi [11, s.360].

Noqayların tarixi haqqında ayrıca yazılmış mənbələr çox azdır. Əsasən, Orta və Aşağı Volqa vadisi tatarları, Qızıl Orda, Qazax, Həştərxan və Krım tatarları haqqında aparılmış tədqiqatlarda noqaylar haqqında da bir sıra məlumatlar verilir. Noqaylar haqqında Şərq mənbələrində daha mötəbər məlumatlar mövcuddur. “Şeybani-namə” (1510-1530-cu illər), “Tarixi-Rəşidi”, Xondəmirin “Həbib-üs Siyar” (1521-1524), Xivə xanı Əbdülqazının (1603-1663) “Türklərin şəcərəsi” əsərlərində noqaylar barədə geniş və mötəbər məlumatlar verilir.

Noqayların Saraycıq adlanan şəhəri qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Orta Asiyadan Şərqi Avropaya gedən karvan yolları bu şəhərdən keçirdi. Orta əsr rus salnaməçiləri qeyd edirlər ki, XVI əsrdə Volqa çayının sol sahili Noqay, sağ sahili Kazan sahili kimi tanınırdı. Rusiya arxivlərində və Müqəddəs Sinodun arxivində saxlanılan, əsasən, XIV-XVI əsrlərə aid noqay bəylərinin və mirzələrinin şəcərənamələri bu xalqın maddi-mədəniyyət nümunəsidir. Onlardan Yusupovların və Urusovların şəcərənamələri xüsusilə məşhurdur [5, s.186-187].

Beləliklə, türk dünyasının, türk xalqlarının XIII-XVI əsrlər mədəniyyəti problemini Qızıl Ordadan təcrid olunmuş şəkildə təsvir etmək tamamilə yanlış olardı. Bu dövlətin xalqlarının mədəniyyəti müasir tatar və başqırdların, qazax və özbəklərin və bir çox başqa türk xalqlarının ortaq mirasıdır. Qızıl Orda bir çox oturaq xalqların torpaqlarını qədim mədəniyyətlə birləşdirdi. Bütün bunlar mədəni inkişafa və sənətin çiçəklənməsinə kömək etdi. Bu işdə Qızıl Orda əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən türk xalqları xüsusi rol oynamışdır. Erkən Orda mədəniyyətində köçərilərə xas olan bütpərəst mədəniyyətin izləri olsa da, 1260-cı illərdən etibarən müsəlman dünyası mədəniyyətinin təsiri getdikcə daha çox özünü göstərməyə başladı və bu, türk xalqlarının bəhs olunan dövr mədəni həyatından yan ötürmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Хайруллин Гриф. История татар. Алматы: Казинтерграф, 1998, 178 стр.
2. Артыкбаев Ж.О. История Казахстана (90 вопросов и ответов). Астана: 2004, 159 стр.
3. Кан Г.Б. История Казахстана. Алматы: Алматыкитап баспасы, 2011, 312 стр.
4. Росляков А.А. Краткий очерк истории Туркменистана (До присоединения к России). Ашхабад: Туркменгосиздат, 1956, 194 стр.
5. Kazimi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı: “ABC” nəşriyyatı, 2012, 316 səh.
6. История Узбекистана. Т.: «Fan va texnologiya», 2011, 370 стр.
7. Quliyev Elman. Türk xalqlarının ədəbiyyatı. Bakı: Qismət, 2009, 400 səh.
8. Бактыгулов Дж.С., Момбекова Ж.К. История кыргызов и Кыргызстана от древнейших времен до наших дней. Б., Кыргызстан: 2001, 344 стр.
9. Осмонов О.Дж., Осмон уулу Улукбек. История Кыргызстана (с древнейших времён до наших дней). Краткий курс (в таблицах, схемах, картах и рисунках). Учебное пособие. Б.: Мезгил, 2013, 167 стр.
10. История Башкортостана с древнейших времен до 60-х годов XIX века. Уфа: Китап, 1996, 520 стр.
11. Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах. Том I. 3-е издание. Симферополь: Издательский дом «Тезис», 2013, 872 стр.
12. Досымбаева А. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. Алматы: 2013, 250 стр.
13. История татар с древнейших времен. В 7-ми томах. Том 3. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII-середины XV веков. Казан: Институт Истории АН РТ, 2009, 1056 стр.

İRƏVANLI ALİMLƏR

Nailə SÜLEYMANOVA,

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
dr_naile@yahoo.com

Xülasə: Araşdırmada İrəvandan olan alimlərimizin həyat və yaradıcılıqlarına dair məlumatlar toplanaraq vahid bir məqalədə təqdim olunur. Araşdırma zamanı bu alimlərin həyat və yaradıcılıqları haqqında məlumatları əldə etmək üçün çoxsaylı mənbələr tədqiq edilib. Bu mənbələr türk, fars, ərəb və rus dillərində olub, bibliografik və əlyazma əsər kataloqlarıdır.

AÇAR SÖZLƏR: İrəvan, alim, əsər, əlyazma.

Наиля Сулейманова
УЧЕННЫЕ ИРВАНА

Резюме: В данном исследовании мы собрали информацию о жизни и деятельности наших ученых из Ираван и представляем их в одной статье. В ходе исследования мы изучили многочисленные источники, чтобы получить информацию о жизни и деятельности этих ученых. Эти источники представлены на турецком, персидском, арабском и русском языках и представляют собой библиографические и рукописные каталоги.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ираван, учёный, работа, рукопись.

Naila Suleymanova
SCIENTISTS FROM IRAVAN

Summary: In this research, we collect information about the life and activities of our scientists from Iravan and present them in a single article. During the research, we studied numerous sources to obtain information about the life and works of these scientists. These sources are in Turkish, Persian, Arabic and Russian languages and are bibliographic and manuscript catalogs.

KEYWORDS: Iravan, scholar, work, manuscript.

Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan İrəvanda bir çox məşhur alim yetişmişdir. Onlar türk, ərəb və fars dillərində elmi və bədii əsərlər yazaraq dünya kitab xəzinəsini zənginləşdirmişlər. İrəvan alimlərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi günümüzün vacib məsələlərdən biridir. Onlardan bəziləri Azərbaycan ərazisində, bəziləri isə sonralar təhsillərini davam etdirmək üçün müxtəlif elm və

mədəniyyət mərkəzlərində yaşamalarına baxmayaraq, ömürlərinin sonuna qədər “İrəvani” nisbəsi ilə elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Müasir və gələcək nəsillərə bu alimlər haqqında məlumatların çatdırılması üçün apardığımız tədqiqatdan sonra irəvanlı alimlərdən ibarət müəyyən bir siyahı tərtib etdik.

Abd bin Əbdülhüseyn əl-İrəvani Nəcəf fəqihisi olmuş və hicri 1301-1354-cü (m.1884-1935) illərdə yaşamışdır. Mənbələrdə onun “Haşiyət əl-məkətib” və “Risələt əməliyyə” adlı əsərlərin müəllifi olduğu bildirilir [1, II, s.39].

Axund Molla Məhəmməd Əli Əsir Qafqazın məşhur İslam alimlərindən olmuşdur, əslən İrəvan şəhərindəndir. Anadan olma tarixi məlum olmasa da, mənbələrdə onun hicri 1290-cı (m.1873) ildə vəfat etdiyi yazılmışdır. Şagirdi və qohumu Sadrazam Mirzə Ağasidir [2, s.179].

Axund Molla Kərim bin Həsən İrəvani haqqında məlumat çox azdır, onun hicri XIII əsrdə yaşadığı bildirilir. Seyyid Məhəmməd Mucəhid ət-Tabatəbainin tələbəsi olan alimin fiqhə dair “əl-Müxtəsər” adlı əsəri vardır [3,III,s.2398]. Əsərin əlyazma nüsxələri dünya əlyazmalar kitabxanasında mühafizə edilir.

Ağa Mirzə Məhəmməd bin Ağa Mirzə İrəvani dövrünün məşhur tibb alimi olmuşdur. Doğum tarixi məlum olmasa da, mənbələrdə vəfat tarixinin təqribən hicri 1303-cü (m.1885) ildən sonraya təsadüf etdiyi haqqında məlumat vardır. Onun dünya əlyazma kitabxanalarında tibbə dair “Həyat əl-insan” adlı əsəri mühafizə edilir [3, V, s.3270].

Aşüftə İrəvani dövrünün məşhur şairi olmuşdur, əsl adı Kəlb Hüseynbəydir. Ailəsi İrəvanın tanınmış ailələrindən olmuşdur. Vilayət şeyxülislamı Hacı Molla Məhəmmədin qardaşı oğludur. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən iki cümdə (A-122, A-84) onun şeirlərindən nümunələr vardır. Cümlərin birinin (A-84) tərtib edilmə tarixi hicri 1208-ci (m.1793) il olduğu üçün Aşüftə İrəvaninin də təqribən miladi XVIII əsrdə yaşadığı ehtimal edilir [1, s.192; 8, s.35].

Aşub İrəvani də dövrünün istedadlı şairlərindən olmuşdur, əsl adı Mirzə İsmayıldır. Miladi XVIII əsrdə yaşamış şair Fətəli şah Qacarı mədh edən şeir və qəsidələr yazmışdır. Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən iki cümdə (B-84, B-114) onun şeirlərindən nümunələr vardır [1, s.193; 4, s.35].

Bidil İrəvani tanınmış zadəgan ailəsinə mənsub olmuşdur, əsl adı Paşaxandır. Miladi XIX əsrdə yaşamışdır. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən cümlərdə (B-1969, B-1883 və s.) onun məhəbbət şeirlərindən nümunələr vardır [1, s.193].

Daniş Mirzə Rzaxan Ürfəüddövlə hicri 1270-ci (m.1853) ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, “Daniş” ləqəbi ilə məşhur olan Hacı Hüseyn İrəvaninin oğludur. Mirzə Rzaxan İran dövlətinin Tiflis, İstanbul və Peterburqda olan səfirlik və konsulluğunda çalışmışdır. O, “Müntəxabati-Daniş”, “Risale-ye-rüşdiyyə” və s. adlı əsərlərin müəllifidir [1, s.187-188; 4, s.74].

Dəlil İrəvani Fətəli şahın müasirlərindəndir. O, Fətəli şahın mədhinə bir qəsidə qoşmuş və qəsidənin sonunda İrəvan məscidinin təmir edilməsi tarixinə (1238/1822) işarə etmişdir [4, s.77].

Əbdülkərim İrəvani XVIII əsrin sonlarında İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini İrəvanda almış, sonralar isə Ərdəbildə oxumuşdur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən alim bir müddət Kərbəlada Seyyid Əli Təbatəbainin fiqh dərslərində iştirak etmişdir. Əbdülkərim ictihad məqamına çataraq Kərbəlada fiqhə dərslər vermişdir. Bir neçə ildən sonra isə Qəzvin şəhərinə köçmüş və orada müəllimlik fəaliyyətinə davam etmişdir. Mirzə Həbibullah Rəşti, Məhəmməd Fazil İrəvani, Molla Ağa

Qəzvini kimi məşhur müctəhidlər onun tələbələrindən olmuşlar. Əsərlərinə gəldikdə isə alimin ən məşhur əsəri “Rəsail dər üsuli bəraət”dir. Bu əsərdən başqa onun “Təharət” və “Riyazul-məsail” adlı haşiyələri də mövcuddur. Şeyx Əbdülkərim İrəvani təxminən hicri 1275-ci (m.1858) ildə Qəzvin şəhərində vəfat etmişdir [2, s.36-39].

Əbdülkərim Mollabaşı İrəvani hicri 1220-ci (m.1805) ildə İrəvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini dövrünün tanınmış alimi olan atası Əbdülqasım İrəvanidən almış, sonralar isə Təbrizə köçərək orada bir çox məşhur alimdən elm öyrənmişdir. Ərəb və fars ədəbiyyatı ilə yanaşı, fiqh sahəsində də məşhur idi. Xalq savad və ləyaqətinə görə ona “Mollabaşı” ləqəbini vermişdi. O, “Qəvaidi-zəbani-parsi” (Fars dilinin qaydaları) və “Müxtəsər əl-əruz” adlı kitabların müəllifidir. Hər iki əsər hicri 1262-ci (1846) Təbrizdə nəşr olunmuşdur. Əbdülkərim hicri 1294-cü (m.1877) ildə vəfat etmişdir [2, s.39; 1, s.179].

Əbülqasım İrəvani Mirzə Məhəmməd Həkim İrəvaninin oğlu və Abbas Mirzə Naibüssəltəne zamanındakı həkimlərdən olmuşdur. Hicri 1187-ci (m.1773) ildə İrəvanda doğulmuşdur. İlk təhsilini burada aldıqdan sonra təhsilini davam etdirmək üçün İsfahana getmişdir. İsfahanda məşhur fəlsəfə və hikmət alimlərindən elm öyrənmişdir. Fiqh dərsləri almaq üçün Nəcəf şəhərinə getmiş, Seyyid Əli Təbatəbainin dərslərində iştirak etmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra Ağsa Seyyiddən müctəhidlik icazənaməsi almışdır. Əbülqasım fəqih olmaqla yanaşı, tibb sahəsində də geniş biliyə sahib olmuş və xəstələri müalicə etmişdir. Böyük fəzilət sahibi və alim hicri 1237-ci (m.1821) ildə Təbrizdə vəfat etmişdir [4, s.110; 2, s.57-58; 1, s.177].

Əbdülcabbar İrəvani hicri 1337-ci (m.1820) ildə İrəvanda anadan olmuşdur. Sonralar təhsilini Nəcəfdə davam etdirmiş, üsul, fiqh və fəlsəfə dərsləri almışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra İrəvana dönmüş və tədrislə məşğul olmuşdur. Bir müddət sonra alim Marağaya köçmüş və orada İslam elmlərini tədris etmişdir. Əbdülcabbar İrəvani hicri 1341-ci (m.1922) ildə 102 yaşında Marağada vəfat etmişdir [2, s.128].

Əli bin Əbdülhüseyn bin Əliəsgər əl-Hairi əl-İrəvani hicri 1301-ci (m.1884) ildə doğulmuş və dövrünün məşhur fiqh alimi olmuşdur. İlk təhsilini İrəvanda aldıqdan sonra Nəcəfdə Məhəmməd Kazım Xorasanidən və başqalarından elm öyrənmişdir. Sonralar isə Kərbəlada Əli Məhəmməd Təqinin fiqh dərslərində iştirak etmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Nəcəfə dönmüş və ömrünün sonuna qədər tədrislə məşğul olmuşdur. “Kitab əl-xums”, “Kitab ət-taharət” kimi əsərlərin müəllifidir. Alim hicri 1345-ci (m. 1926) ildə Nəcəfdə vəfat etmişdir [1, II, s.455].

Əli bin Qurban İrəvani haqqında mənbələrdə məlumat çox azdır. Onun fiqh alimi olduğu və təqribən hicri 1272-ci (m.1855) ildən sonra vəfat etdiyi bildirilir. Alimin dünya əlyazma kitabxanalarında mühafizə edilən əlyazma əsərləri vardır [3, III, s.2111].

Həsən İrəvani öz dövrünün məşhur fəqihlərindən olmuşdur. Onun da həyatı haqqında məlumat çox azdır. Alim tədrislə məşğul olmuş və tələbələr yetişdirmişdir. Mənbələrdə onun hicri 1281-ci (m.1864) ildə həyatda olduğu bildirilir. Vəfat etdiyi tarix haqqında isə mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur [2, s.49].

Hərifi İrəvandan olan şairlərdəndir. Mənbələrdə onun şair olduğu və Abbas Mirzə Naibüssəltənənin tərifinə bir qəsidə dediyi bildirilir [4, s.387; 1, s.194]. Şair haqqında mənbələrdə başqa heç bir məlumat yoxdur. M.Füzili adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən iki cümdə (B-1612, M-264) onun şeirlərindən nümunələr vardır.

Höccət Mirzə Məhəmməd İrəvani XIX əsrdə yaşamış irəvanlı şairdir. Fəthəlixan Səbanın dediyi qəsidəyə cavab olaraq İrəvan sərkərdəsinin dilindən qəsidə yazmışdır [4, s.392].

Mirzə Əli İrəvani Nəcəfi müctəhid Əbdülhüseyn İrəvaninin oğludur, hicri 1301-ci (m.1884) ildə Nəcəfdə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Nəcəfin məşhur alimlərindən alaraq, müctəhid məqamına qədər yüksələn alim əvvəlcə Samirra, sonralar isə Kazimeyn şəhərinə yollanmış, bu şəhərlərdə təhsilinə davam etmişdir. Şöhrəti hər yerə yayılan alimi əvvəl Kərbəlaya, sonralar isə Nəcəfə islami elmlərdən dərs deməyə dəvət etmişlər. Dərs dediyi müddət ərzində bir çox alim yetişdirmişdir. Bu alimlərdən Seyyid Mürtəza Şəbustəri, Əbdülhüseyn Gilani, Seyyid Hüseyin Qazinin adını çəkə bilərək Tədrislə yanaşı, Mirzə Əli əsərlər də yazmışdır. Bu əsərlərdən fiqhə dair “Kitab əl-xums”, “Kitab əl-təharət”, “Kitab əs-salət”, “Kitab əl-həcc” və s. adını çəkə bilərək. Alim hicri 1354-cü (m.1935) ildə vəfat etmişdir [2, s.108-115].

Mirzə Əlixan Ağa Mirzə oğlu İrəvani hicri 1261-ci (m.1845) ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Ləli İrəvani adı ilə məşhur olan alim Təbrizdə əvvəlcə ticarətlə məşğul olmuş, sonralar isə İslam təbabəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Tibb elmini Sadiq Mirzə Əbülhəsən Həkimbaşının yanında öyrənmişdir. Mirzə Əlixan bir müddət sonra ticarətdən əl çəkmiş və təbiblik etmişdir. Təhsilini İstanbulda davam etdirən Mirzə Əlixan Təbrizə dönmüş və Müzəffəddin şahın xüsusi həkimi olaraq çalışmışdır. Möhüründə “Ləli həkim” sözləri həkk olunmuşdur. Ərəb ədəbiyyatını çox yaxşı bilən Ləli türk və fars dillərində şeirlər də yazmışdır. Onun Təbrizdə fars və türk dillərində yazdığı şeirlər daxil edilmiş divanı iki dəfə çap edilmişdir. Şeirlərin çoxu dini məzmunlu olub, Həzrət Hüseyinə həsr olunmuşdur. Ömrünün sonunda Mirzə Əlixan Qafqaza, İstanbula və Misirə səfər etmişdir. Alim hicri 1325-ci (m.1907) ildə Tiflisdə vəfat etmişdir [2, s.134; 4, s.189-190; 1, s.188].

Mirzə Fəzləli əl-Mucəddid ət-Təbrizi əl-İrəvani hicri 1279-cu (m.1862) ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Atası məşhur alim Molla Əbdülkərim İrəvanidir. Əvvəlcə təhsilini Təbrizdə Mirzə Məhəmməd Həsən Zənuzindən alan Mirzə Fəzləli sonralar təhsilini davam etdirmək üçün Nəcəfə getmişdir. Orada Fazil Şərəbyani, Zeynalabidin Mazandarani, Məhəmməd Hüseyin Kazimi və başqalarından elm öyrənmişdir. Müvəffəqiyyətlə təhsilini bitirdikdən sonra ictihad icazəti alan Mirzə Fəzləli Təbrizə geri dönmüşdür. O, müctəhid olmaqla yanaşı, “Səfa” təxəllüsü ilə şeirlər də yazmışdır. Alimin bir çox müxtəlif məzmunlu əsərləri də vardır. Bunlardan “Hədayiq əl-arifin”, “Kilidi danəş dər sərf” və s. kimi əsərlərin adını çəkə bilərək. Mirzə Fəzləli İrəvani hicri 1339-cu (m.1921) ildə müalicə üçün getdiyi Berlində vəfat etmiş və vəsiyyətinə görə orada müsəlman məzarlığında dəfn olunmuşdur [2, s.135; 1, s.179-183; 3, II, s.456].

Mirzə Ağası İrəvani adı ilə tanınan Hacı Mirzə Abbas məşhur alim Mirzə Müsəllimin İrəvaninin oğludur. İrəvanda doğulmuş və elə ilk təhsilini də burada almışdır. Sonralar isə Kərbəlada oxumuşdur. Azərbaycana geri dönməyən Mirzə Ağası naibüs-səltənət Abbas Mirzə ilə tanış olmuşdur. Abbas Mirzə onu oğlu Məhəmməd Mirzəyə müəllim olaraq təyin etmişdir. Məhəmməd Mirzə şahın dövründə isə Mirzə Ağası 13 il sədri-azəm kimi çalışmışdır. Məhəmməd şah vəfat etdikdən sonra Kərbəlaya geri dönməyən alim hicri 1265-cı (m. 1850) ildə orada vəfat etmişdir Bir çox risalələrin müəllifidir [2, s.179; 1, s.183-184].

Mövla Məhəmməd İrəvani haqqında məlumat çox azdır. Onun təqribən XVII əsrin sonlarında yaşadığı və dövrünün məşhur ədib və fəqihlərindən olduğu məlumdur. Bir müddət Şirazda Mövla Sədr

Şirazinin yanında oxumuşdur. Təhsilini bitirdikdən sonra isə Mövlə İrəvani tədrislə məşğul olmuşdur [2, s.144-145].

Məhəmməd Bağır bin Məhəmməd Bağır İrəvani dövrünün məşhur fəqihi və müfəssiri olmuşdur. Əvvəl Əli İbrahin əl-Qəzvinidən, sonralar isə Əli Həsən bin Cəfər Murtəza əl-Ənsaridən dərslər almışdır. Mənbələrdə onun “Haşiyət əl-təfsir əl-Beyzavi”, “Risalət fi muqaddimət əl-vacib və məsail əl-zühd” adlı əsərlərin müəllifi olduğu bildirilir [1, II, s.145].

Müttələ dövrünün məşhur şairlərindən olmuşdur, divanı vardır. O, hicri 1312-ci (m.1894) ildə İrəvanda vəfat etmişdir. “Əkinçi” qəzetinin müxbiri olan Müttələ fars dilinin qrammatikası və şəriət qanunları haqqında risalələr yazmışdır [4, s.235]. Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən müxtəlif cümlələrə (D-288, B-1481 və s.) onun şeir nümunələri daxil edilmişdir.

Möhtac Hacı Əbdülhüseyn İrəvani XIX əsrdə yaşamış irəvanlı şairdir. O, imamlar haqqında fars dilində mədhələr yazmışdır. Onun divanının hicri 1289-cu (m.1872) ildə köçürülən bir əlyazma nüsxəsi (B-2069) Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Şair haqqında bu məlumatı əlyazmanın tədqiqindən sonra verə bildik.

Şeyx Əliəsgər **İrəvani** dövrünün fəqihi və kamil söz ustası olmuşdur. O, məşhur alim Məhəmməd Fazil İrəvaninin qardaşıdır. Atası Məhəmməd Bağır İrəvan şəhərinin seyyidlərindən və hörmət edilən şəxslərdən olmuşdur. Hicri 1243-ci (m.1827) ildə Şeyx Əliəsgər İran-Rus müharibəsində iştirak etdikdən sonra Qəzvinə köçmüşdür. Qəzvinədə o, “Salehiyyə” mədrəsəsində fiqh, üsul və digər elmlərdən təhsil almağa başlamışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra Kərbəla şəhərinə köçmüş və orada tədrislə məşğul olmuşdur. Hicri 1309-cu (m.1891) ildə Şeyx Əliəsgər həccə getmişdir. Alim həcdən sonra Mədinə şəhərində vəfat etmiş və buradakı “Bəqi” məzalıqında dəfn olunmuşdur [2, s.77-78].

Şeyx Əbdülhüseyn İrəvani **Hairi** Şeyx Əliəsgər İrəvaninin oğludur, hicri 1250-ci (m.1835) ildə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Kərbəlada almış, daha sonra isə Nəcəf şəhərində təhsilinə davam etmişdir. Nəcəfdə dövrünün məşhur alimlərindən olan Məhəmməd Fazil İrəvani, Zeynəlabidin Mazandarani və Mirzə Bərgəni Qəzvinidən dərslər almışdır. Alim hicri 1315-ci (m.1835) ildə Kərbəlada vəfat etmiş və Nəcəf şəhərinin “Vadeyüssəlam” məzarlığına aparılaraq orada dəfn olunmuşdur [2, s.78].

Şeyx Musa Nəcəfi İrəvani Şeyx Əliəsgər İrəvaninin oğludur, dövrünün məşhur İslam alimlərindən olmuşdur. Təhsilini əvvəlcə Nəcəfdə, sonra isə Kərbəlada alan Şeyx Musa atası kimi məşhur din alimi olmuşdur. Ömrü boyu dini təbliğ etmiş alim hicri 1299-cu (m.1882) ildə vəfat etmişdir [2, s.100-101].

Şeyx Məhəmməd İrəvani dövrünün məşhur alim, müctəhid və fəqihlərindən olmuşdur. Daha çox Fazil İrəvani adı ilə məşhurlaşmışdır. Atası, əmiləri və digər qohumları tanınmış müctəhidlərdən olmuşlar. Hicri 1335-ci (m.1917) ildə İrəvanda anadan olan alim ilk təhsilini öz doğma şəhərində aldıqdan sonra təhsilinə davam etmək üçün Kərbəlaya getmişdir. Orada Seyyid İbrahim Qəzvinin tələbəsi olmuşdur. Dörd il Kərbəlada təhsil aldıqdan sonra Nəcəfə köçmüşdür. Nəcəfdə Murtəza Ənsari, Məhəmməd Həsən Nəcəfi və başqa İslam alimlərindən elm öyrənmişdir. Üsul və fiqhdən dərslər deməyə başlayan alimin şöhrəti hər tərəfə yayılmışdır. Fazil İrəvani bir çox elmi əsərin müəllifidir. Bunlara “Usul əl-fiqh”, “Əl-istihsab”, “Haşiyət əl-təfsir əl-Beyzavi” və s. misal göstərmək olar. Alim hicri 1307-ci (m.1889) ildə Nəcəfdə vəfat etmişdir [1, III, s.630; 2, s.117-120].

Yuxarıda təqdim etdiyimiz siyahıda əldə edə bildiyimiz mənbələr əsasında İrəvanın məşhur alim və

şairləri haqqında mümkün qədər məlumat verməyə çalışdıq. Lakin bir çox şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat əldə edə bilmədik. Ancaq onların adlarına AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan, müəllifləri olduqları əlyazma kitab nüsxələrində rast gəldik. Bunlara misal olaraq Dilsuz Mirzə Təqi İrəvani, Münşi İrəvani, Hüseyn İrəvani və Zülali İrəvaninin adını çəkə bilərik. Türkiyə və Azərbaycanda mühafizə edilən əlyazma əsərləri tədqiq etdiyimiz zaman irəvanlı xətt ustalarının katiblik etdikləri bir çox nüsxələr də ortaya çıxdı. əl-Cani Məhəmməd İrəvani, Nurəli ibn Kərbəlayi Fətəli İrəvani belə xəttatlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. (Fars dilindən tərcümə edən İ.Quliyev) Bakı: 2014.
2. Vəlioğlu F. Azərbaycanın islam alimləri. Bakı: 2000.
3. Karabulut A.R. Dünya kütüphanələrində mevcut islam kültür tarixi ilə ilgili eserler ansiklopedisi. Kayseri, trh.
4. Tərbiyyət M. Danışməndi Azərbaycan. Bakı: “Azərənşr” 1991.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopedisi II cild. Bakı: 1982.
6. Karabulut A.R. İstanbul və Anadolu kütüphanələrində mevcut el yazması eserler ansiklopedisi 4 cilt. Kayseri, trh.
7. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosof və mütəfəkkirləri. Bakı: «Azərənşr», 1986.
8. Məmmədov Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: «Elm», 1978.
9. Mumtaz Arxivi F.24. s.v.200.
10. Onullahi C. M. Təbrizin maarif və məktəb tarixindən (XIV-XV əsrlər) // AMEA-nın Xəbərləri.
11. Kəhhal Ö.R. Mucem əl-Muəllifin. 4 cildə. Beyrut: 1993.
12. Zirikli X. əl-Aləm.8 cild. Beyrut: 2002.

UOT 746:75-051

ŞİRVANDA XALÇA MƏMULATI İSTEHSALI TARİXİNDƏN

Emiliya ƏLİYEVƏ,

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.e.f.d., dosent,
mustafayev1954@list.ru

Xülasə. Qədim Şirvan torpağı əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə sənət istehsalının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən xalça məmulatı istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdı. Şirvanda xalçaçılıq sənətinin inkişafı bir tərəfdən Azərbaycan qadınlarının simasında işçi qüvvəsinin, digər tərəfdən isə xammal ehtiyatlarının bolluğu ilə şərtlənirdi. Azərbaycanın digər mərkəzlərində olduğu kimi, Şirvan bölgəsində də, demək olar ki, hər bir evdə müxtəlif növ xalça məmulatı istehsal edilirdi. XIX əsrin son rübündən başlayaraq Rusiyada və Avropa ölkələrində Azərbaycan xalçalarına tələbatın artması bu sənətin xarakterinə ciddi təsir göstərdi. Daha doğrusu, bu sənət Azərbaycanın digər xalçaçılıq rayonlarında olduğu kimi, Şirvanda da qapalı ev peşəsi səviyyəsindən çıxaraq daha çox bazar üçün məhsul istehsal edən kустar sənət səviyyəsinə yüksəldi.

AÇAR SÖZLƏR: Şirvan, qoyunçuluq, yun, xalçaçılıq, ticarət.

Эмилия Алиева

ИЗ ИСТОРИИ ПРОИЗВОДСТВА КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ В ШИРВАНЕ

Резюме. На протяжении многих веков древняя земля Ширвана славилась как одни из центров производства товаров различных ремесел, в том числе и производства ковров не только в Азербайджане, но и на всем Ближнем и Среднем Востоке. Развитие ковроткачества в Ширване было обусловлено обилием сырья и рабочей силы в лице азербайджанских женщин. Как и в других центрах Азербайджана, в Ширване почти в каждом доме производились различные виды ковровых изделий. Начиная с последней четверти XIX века, увеличение спроса на азербайджанские ковры в России и странах Европы оказало серьезное влияние на характер ковроткачества. Как и в других ковроткаческих районах Азербайджана, в Ширване это ремесло переросло из домашнего ремесла в кустарное ремесло, производящее товары для рынка.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ширван, овцеводство, шерсть, ковроткачество, торговля.

Emilia Aliyeva

FROM THE HISTORY OF CARPET PRODUCTION IN SHIRVAN

Summary. For centuries, the ancient land of Shirvan has been known as one of the important centers of various fields of art production, including the production of carpets, not only in Azerbaijan, but in the entire Near and Middle East. The development of the art of carpet weaving in Shirvan was conditioned on the one hand by the labor force in the face of Azerbaijani women, and on the other hand by the abundance of raw materials. As in other centers of Azerbaijan, in Shirvan region, almost in every house different types of carpet products were produced. From the beginning of the last quarter of 19th century, the increase in demand for Azerbaijani carpets in Russia and European countries had a serious impact on the character of this art. Rather, as in other carpet-making regions of Azerbaijan, in Shirvan this art rose from the level of a closed home profession to the level of handicraft art mainly producing goods for a market.

KEYWORDS: Shirvan, sheep farming, wool, carpet weaving, trade.

Qədim Şirvan torpağı mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi yüzilliklər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə, Avropada və Rusiyada məşhur olmuşdur. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən Şamaxı şəhərinə gələn tacirlər bölgədə istehsal edilən xam ipək və yüksək keyfiyyətli müxtəlif növ ipək parçalarla qızgın ticarət edirdilər. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda olmuş səyyahların verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, Səfəvilər dövlətinin şimalında yerləşən Şirvan bəylərbəyliyi həm də özünün müxtəlif növ xalça məmulatı ilə tanınmışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şirvanda da xalça məmulatı istehsalının geniş miqyas alması zəngin xammal ehtiyatları və Azərbaycan qadınlarının simasında işçi qüvvəsinin bolluğu ilə yanaşı, həm də bu məhsulların yerli əhalinin məişətində mühüm yer tutması ilə bağlı idi. Xalça hər bir adamın cəmiyyətdəki sosial statusunun göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də hər bir ailədə yataq dəsti, mebel, pərdə, örtük rolunu oynayırdı. XVI əsrin 70-ci illərində Şirvanda olmuş ingilis səyyahı D. Deket yazırdı ki, “burada elə adam yoxdur ki, hətta ən yoxsul adamlar belə, yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq, xalça üzərində oturmasın; adətən onların oturduqları bütün ev və yaxud otaqlar xalçalarla döşənməmişdir” [1, s.247, 260]. Şirvanda toxunan xalçalardan sarayların, varlı evlərinin, ictimai binaların da bəzədilməsində istifadə edilirdi. 1562-ci ildə Şirvan bəylərbəyi Abdulla bəy Ustaclının yay iqamətgahında olmuş ingilis taciri və diplomati A. Cenkinson yazırdı ki, bəylərbəyinin “çadırının bütün döşəməsi bahalı xalçalarla döşənməmişdir, onların altına isə qızıl və gümüşlə toxunmuş kvadrat xalça salınmışdır” [1, s.203].

Şirvanda toxunan xalçalar yerli əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı, bir çox xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. XVII əsrin 80-ci illərində Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən mallar arasında Şamaxıda toxunmuş xalçaların olması da bunu təsdiq edir. Hazırda dünyanın bir çox məşhur muzeylərində saxlanılan bəzi Şamaxı xalçalarının da toxunma tarixi XVII əsr göstərilir [2, s.180].

Göründüyü kimi, Şirvan bölgəsində hələ XVI-XVII əsrlərdə xalça məmulatı istehsalı geniş

miqyas almışdı. Sonralar özlərinin xalça məmulatı ilə şöhrət qazanmış Azərbaycanın bəzi xalçaçılıq mərkəzlərindən fərqli olaraq Şirvan bölgəsində xalçaçılığın təcridən əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunması özünü aşkar şəkildə göstərməyə başlamışdı. Oxsar vəziyyət XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən xanlıqlar dövrü üçün də xarakterik idi. Bu dövrdə də qoyunçuluqla məşğul olan əhali əldə etdiyi yüksək keyfiyyətli yundan həm öz ehtiyaclarını ödəmək, həm də satış məqsədilə xalça, palaz, kilim, mafraş, kisə, çul və s. toxuyurdu. Bununla belə, son orta əsrlər dövründə istehsal edilən bu məmulatların böyük hissəsi istehsalçıların məişət tələblərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulduğundan xalçaçılıq sənətinin tamamilə kустar sənət səviyyəsinə yüksəlməsindən danışmaq olmaz.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın əksər bölgələrində xalça toxuculuğunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri xalça məmulatlarının təcridən xan xəzinəsinə ödənilən natural vergilərin siyahısına daxil edilməsi idi. Qoyunçuluqla məşğul olan əhaldən müxtəlif növ natural vergilərin əvəzində çirklə yun, yun iplik, karvan ticarəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən çuval, kəndir, çul, yük yəhərlərinə üz çəkmək üçün yun parça və s. toplanması daha geniş yayılmışdı. Bu proses özünü Quba, Qarabağ və Şamaxı xanlıqlarında daha aydın göstərirdi. Qarabağ xanlığında Qasım bəy tərəfindən idarə edilən Qorunzur kəndinin əhalisi maldəhət vergisi kimi hər il 2 cüt çuval, 1 batman yun iplik, yük yəhərinə üz çəkmək üçün 40 arşın yun parça və 1 batman yun iplik ödəyirdi. Bu xanlıqda natural vergi kimi xalça və kilim, bəzi hallarda isə onların əvəzində pul toplanılması hallarına da rast gəlinirdi [3, v.87-88, 103].

Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Qarabağ xanlığı ilə müqayisədə Şamaxı xanlığında xalça məmulatı istehsalı və onun əsas xammal bazasını təşkil edən qoyunçuluq əmtəə-pul münasibətlərinə daha çox cəlb olunmuşdu. Bu fikri 1820-ci ildə tərtib edilmiş “Şirvan əyalətinin təsviri” adlı sənəddə verilmiş məlumatlar da təsdiq edir. Bu məlumatlar əsasında apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Mustafa xanın (1892-1820) hakimiyyəti dövründə Şamaxı xanlığında xalça məmulatı istehsalı artıq vergi obyektinə çevrilmişdi və xan xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil etməyə başlamışdı. Belə ki, xan hakimiyyəti hər il sursat vergisi kimi xanlığın Xançobanı mahalının 30 kəndindən 27 ədəd xalça və 36 ədəd kilim, Elat mahalının 6 kəndindən 13 ədəd xalça və 9 ədəd kilim, Qoşun mahalının 7 kəndindən 14 ədəd xalça və 7 ədəd kilim, Qəbristan mahalının 13 kəndindən isə 41 ədəd xalça və 44 ədəd kilim toplayırdı [4, v.49ar-99]. Bu statistik məlumatlar həm də onu söyləməyə əsas verir ki, xanlıqlar dövründə Şamaxı xanlığının ən azı 56 kəndində xalça məmulatı istehsalı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Orta əsrlər dövründə sursat vergisinin istehsal edilmiş məhsulun 1/10 hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alsaq, bütövlükdə Şamaxı xanlığında xalça məmulatı istehsalının ümumi həcmi haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək olar.

Şamaxı xanlığında xalça məmulatlarının natural vergilərə daxil edilməsini, hər şeydən əvvəl xarici bazarlarda bu məmulatlara tələbatın getdikcə artması ilə əlaqələndirmək lazımdır. Yerli əhaldən natural vergi kimi xalça və palaz toplayan Azərbaycan xanları onları özlərinin ticarət agentləri vasitəsilə xarici bazarlara çıxarırdı və böyük qazanc əldə edirdilər. Bu işlə daha çox Şamaxı tacirləri məşğul olurdular. Onlar yalnız Şamaxı xanlığında deyil, Qarabağ və Quba xanlıqlarında da istehsal edilmiş xalça məmulatları ilə ticarət edirdilər [5, s.11]. XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Qacar müharibələri Azərbaycanın

digər bölgələri kimi Şirvanın da iqtisadi həyatına öz mənfi təsirini göstərmişdi. Bir tərəfdən xanlıqlar arasında hələ də davam etməkdə olan ara müharibələri, digər tərəfdən isə rus və Qacar ordularının törətdikləri dağıntılar xalça məmulatı istehsalının əsas xammal bazasını təşkil edən qoyunçuluğa ağır zərbə vurmuşdu. Bu və ya digər xanlığın, o cümlədən Şamaxı xanlığının ərazisindən qoyun sürülərinin qonşu xanlıqlardan göndərilmiş silahlı quldur dəstələri tərəfindən sürülüb aparılması adi hala çevrilmişdi.

Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus müstəmləkə rejimi Şirvanın inzibati ərazi bölgüsündə də əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı. 1805-ci ildə Rusiyanın tərkibinə qatılan Şamaxı xanlığı 1820-ci ildə ləğv edildi və əvəzində Şirvan əyaləti yaradıldı. Sonralar Şirvan bölgəsinə aid olan ərazilərin inzibati bölgüsündə daha bir neçə dəfə dəyişiklik edildi. Çar hökumətinin 1840-cı ildə keçirdiyi inzibati islahata görə Şirvan əyaləti yeni yaradılmış Xəzər vilayətinin tərkibində Şamaxı qəzasına çevrildi. Şamaxı qəzası 1846-cı ildə yaradılmış eyni adlı quberniyanın tərkibində olmuşdur. 1859-cu ildə Şamaxı şəhərində baş vermiş zəlzələdən sonra quberniya mərkəzinin Bakı şəhərinə köçürülməsi ilə əlaqədar quberniya Bakı quberniyası adlandırıldı. 1867-ci ildə Şirvan bölgəsinə aid olan torpaqlarda daha bir qəza – Göyçay qəzası yaradıldı [6, s.120, 212]. Bu deyilənləri nəzərə alaraq əsas diqqəti XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində tarixi Şirvan torpaqlarında mövcud olmuş Şamaxı və Göyçay qəzalarında xalça məmulatı istehsalının vəziyyətinin araşdırılmasına yönəltməyə çalışacağıq.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başa çatmasından sonra bölgədə yaranmış siyasi sabitlik Şirvan bölgəsində də təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin, o cümlədən xalça məmulatı istehsalının əsas xammal bazası olan qoyunçuluğun inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. “Qafqaz arxasındakı Rusiya mülklərinin icmalı”nın üçüncü cildində verilmiş məlumatdan aydın olur ki, XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Şirvan əyalətində 40 min baş qoyun, 1000 baş dəvə saxlanılırdı [7, s.62]. Lakin həmin mənbənin “Köçəri şirvanlılar haqqında” adlı bölməsində verilən məlumatdan aydın olur ki, bölgədə yaşayan xalçaçıların yunla təmin edilməsində ən azı 430 min baş qoyuna sahib olan “köçəri” adlandırılan əhali daha böyük rol oynayırdı. Bu məlumatlar bir də onu göstərir ki, həmin dövrdə Şirvanda qoyunçuluq özünü aydın şəkildə büruzə verən əmtəə xarakteri daşımağa başlamışdı. Belə ki, istehsal edilən süd, yağ, pendir və xüsusilə yunun böyük hissəsi satış üçün nəzərdə tutulurdu. Yunun bir hissəsini xalça, corab, keçə və çul toxumaq üçün özündə saxlayan həmin əhali onun böyük hissəsini satışa çıxarırdı. Şirvan əyalətində satışa çıxarılan yunun illik həcmi 30 min pud təşkil edirdi. Qoyunçuluğun nisbətən zəif inkişaf etdiyi Şirvan kəndlərinin əhalisi tərəfindən alınan həmin yundan daha çox mahud parça istehsal edilirdi [7, s.138-139].

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Şirvanda istehsal edilən yunun bir hissəsi xarici ölkələrə, ilk növbədə Avropaya ixrac edilirdi. Lakin mənbələrdə yun ixracı haqqında olan statistik məlumatlar ancaq ümumqafqaz səciyyəsi daşdığından ayrı-ayrı bölgələrin, o cümlədən Şirvanın bu ixracda payını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla belə, həmin məlumatlar ümumi meyli aydınlaşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. S.Qulışambarovun verdiyi məlumata görə, Qafqazdan Avropaya yun ixracı ilk dəfə 1862-ci ildə 100 tay həcmində həyata keçirilmişdir. Sonrakı illərdə Batum limanı vasitəsilə yun ixracının həcmi sürətlə artaraq 1888-ci ildə 166 851 puda